

"Droschak"
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ՅՈՎՈՎԻԿ

“ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՀԱՍԿՑՈՒԹԵԱՆ” ՕՐԳԱՆ

ԱՐՏԱՎԵՍ ԱՆԴՐԵԱՍԵԱՆ
(ՍՈՒՐԵՆ)

Գիշերւան տարաժամ պահուն, երբ գրիչը ձեռքս կառնեմ երկու տող նւիրելու հերոսացած ընկերոջս յիշատակին՝ իր մանրամասուն կենսազրութիւնը զրել չէ նպատակս:

Շատ հեռու պիտի տանէր ինձ համաօրինակ ճիզ մը. իր մանկութիւնը չեմ գրեր, նիւթեր կը պակսին. կը զրեմ միայն, որ ուամաթիացի էր ինքը, զսուակը սփոփիչ յիշատակներով լեցուն այն Սամաթիային, որ Պոլսի ամենէն ազնիւ ամենէն աւելի և այ թաղն է եղած միշտ:

Եւ երբ աչքիս առաջ կը պատկերանայ Սրտաշը իր դէմքին հանդարտութեամբ, իր խոնուն աչքերուն վճիատաթեամբ, չեմ կրնար չյիշել ժայռերուն վրայ բումող այն վտիտ ու համեստ տունկերը, որոնք տակաւ. կը մղեն առաջ իրենց արմատները հազիւ նշմարելի ճեղքերուն մէջ,—օր մը հաստաբեատ կտորներ իրարմէ անջատելու համար, եւ կը հառնին խոնաւ կենսատու խաւերուն ինչ ալ որ ըլլար, ուր որ ալ ըլլար, Սրտաչի կեանքը, իր, թերեւս անփառունակ, բայց ոչ աննշան գերը պիտի խաղար զինքը շրջապատող միջավայրին մէջ:

*
**

. . . Բայց ես կանցնիմ այն տարիներուն, երբ դպրոցի սեղանին վրայ ճանչցայ զինքը:

Ի՞նը երկար տարիներ այդ սեղանին դրայ:

Իր աշակերտ՝ ջանառերներէն մէկն եղաւ Սրտաշ, իրը ընկեր՝ լաւազոյններէն Ըլլային թերեւս զինքը չսիրողներ, սակայն ամենքն ալ կը յարգէին այդ զօրեղ, առերեւոյթ սառնարիւն, շիտակ պատանին, որ հեզ ու ներտղ էր իր ընկերական յարաբերութիւններուն մէջ, բայց կեղծութեան ու նենդութեան առջեւ կը փշրէր իր համուլարտութեան սառոյցը, եւ այն ատեն իրաւ սոսկալի էր Սրտաշը իր ջախճախիչ բարկութեան մէջ, իր կարշնեղ բաղուկներուն հարւածներուն տակի:

Միջավայրը իր կեանքին նպատակը տւաւ. Իրախնե-

րուն առջեւ՝ բնութեան եւ հայրենիքի այն ուսումնասիրութեան մէջ, որ ձեմարանի լաւագոյն տարիներու փառքը մնացին. Սրտաշը, —որ իր արձակուրդները անցուց Արագածի լանջերուն, Անիի աւերակներուն, Այրարատի զրեթէ բոլոր յիշատակարաններուն մէջ—անցեալի պղատոնական կոկիծը իրական ցաւի մը փոխեց. բայց այդ ցաւը վհատիչ չեղաւ իրեն համար. աւերակներուն մոխրին տակ նոր կեանքի կայծերը տեսաւ՝ կենդանի կեանքով ու յուսով պնդւած հայ շմականը. Քաղքեցի, պղասեցի Սրտաշը լացաւ իր հայրերու գերեզմանին վրան, բայց ճանչցաւ, սիրեց այն ժողովուրդը, որուն պիտի նւիրէր իր տպագան, որուն եւ իր կեանքը զոհեց:

Հո՛գ միայն կրնար ըմբռնել ապագան, որովհետեւ հոգ ներկան անցեալին հետ կը կապէր:

Մինչ Փարեանը (Բաբկէն) ու Գնունին (Շահէն) իրենց մորթին, իրենց վզին վրայ զգալով բռնակալութեան լուծը, իրենց վիւղէն անցան. Մայր-Հայրենիքի ազատութեան գաղափարին, Սրտաշը անցեալով ոգեւորւած՝ նորէն անցաւ հայրենիքի վերածնութեան տենչերուն:

Առաջին երկուքը մասնաւորէ դիմեցին ընդհանուր ընդհանուրէն մասնաւորին:

Բայց ապագային այդ հայեցողութեան մէջ՝ պայքարը սկսած էր արգէն. ձեմարանէն սկսաւ այդ պայքարը. կղերական հուանքին հետ մղւած այն յամառ, երկար մաքառումներուն մէջ, որոնց վրայ անդը չէ հս կանգ առնել, բայց որոնք Գէորգեան ձեմարանի պատմութեան ամենէն հետաքրքիր, ամենէն էական տարրերէն մէկը կը կազմնու Սրտաշը իր խառնւածքինը բաժինը տւաւ ընկերներս դատին Սյու պայքարը իր գա

գամբնակէտին հասաւ 1891-ի վեստրւարին, երբ Գէորգեան ձեմարանի երեք լարանները անկարելի համարելով որ եւ է հաշտութիւն իրենց եւ նահապետեան կոստանեանի կղերական վարչութեան միջեւ, քամահքեցին ամեն բան՝ Սյուարատի ցուրաք, զրամի պակասութիւն ու վկայական, եւ միակամուռ գուրս ելան ձեմարանէն:

Այդ օրը չափափի մոռնան 1891-ի «Բայովարամները», այդ օրը չատերու կեսմաքին մէջ ուղի մը տւաւ . . . Անկախութեան սպին, ատերութիւն մը բանակալութեան ամեն ձեւերուն դէմ սկսելով՝ հոգիի բանաբարութենէն մինչեւ իշխաններու բանակալութիւնը տարբեր օդակներն էին սոյն

Գնունի մասին, գրեթէ ոչինչ՝ Արտաշին։ Զեմ զարմանալը, այդպէս ալ կսպասէի. կը հաւատամ, որ Արտաշը, հաւատարիմ իր խառնւածքին, կորովապէս գործեց, գիրք որոշեց, իր պաղարինովը ներսինները քաջալերեց, մինչեւ այն անմոռաց վայրիեանը, օգոստոս 15-ի առուուն, երբ ուժասպառ, զորկ ուղմամթերքէ, ո՞ր եւ է օգնութենէ, յոյսերնին կարած՝ վերջին գնդակն ալ թշնամուն խրկեցին եւ իրենց հրամեցար ուին իրարու . . . թոյնի գաւաթներով։

Այդ ճշմարիտ հերոսական կոփուր լաւագոյն էջը կը կազմէ օգոստոս 14-ին. եթէ պանքայի դրազզը իր տարօրինակ յղացումով եւ գործադրութեամբ սարսափեցուց Պոլսի Խորոսական թաղերը եւ դեսպանները, անզին՝ Ստամպոլի թիւրք թաղերը սոսկումով եւ հիացումով կը յիշեն դեռ այդ տի մը քաջերը, որոնց աղդած վախը փրկեց այդ կողմի բոլոր հայ թաղերը պաշիպօզուկներու յարձակումէն, եւ որոնց հետաքրքրական մասը յեղաշրջեց իրենց համարումը վատ ու վախուա համարւած հայերու մասին, եւ մօտալուտ անծանօթ ապաղայի մը սարսափը տւաւ . . .

Հայ ժողովուրդը անգամ մըն ալ տեսաւ ու զգաց, որ յեղափոխութիւնը խարեւաններու գործը չէ, երբ անոր քարոզիչները անոր վարիչները եղան, կռւողներու առաջին շարքին մէջ կանոգուն, մինչեւ իրենց վերջին շունչը հաւատարիմ մնացին իրենց դրօշակին։

Անոնց զերեզմանները՝ ապաղային ուխտաաեղինները, յեղափոխութիւնը կենսական պիտի ընեն, պիտի մարմնացնեն զայդ ժողովրդին զիտակյութեան մէջ եւ նոր գործիչներու ճամփուն վրան իրեւե վարուներ պիտի չղան, անոնց քայլերը աղդելու . . .

ԴԻՒԱՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Հասարակական երեսյմներուն մէջ դիւանագիտութիւնն է, որ ամենէն աւելի խարեւայական արւեստ մ'է։ Անոնք, որ չեն կրնար խարել կըսէր, դարեր առաջ Քրանսացի թագաւոր մը, չեն կրնար կառավարել Այս եղած է ամեն դարու մէջ քաղաքականութեան բարոյական ոյժը և նշանաբանը։

Դիւանագիտութիւնը կը նաւարկէ ժողովուրդներու տառապանքի ովկէանին վրայ, որու նաւապետն է քըմահած բռնակալը և նաւաստինները կը կաղմեն մարդկութեան ամենէն անխիղճ, ամենէն սնափառ արարածները, որոնց կամայական օրէնքներն են, որ կը վարեն այսօր աղգերու ճակատագիրը։ Այդ թշւառութեան ովկէանը ահեղ ալեկոծումներ ունի սակայն և դիւանագիտութեան բազուկին կոթնած շէնքը անդունդին վրայ մազէ կախւած է։

Որչափ ատեն մարդիկ կոյր գիտակցութեան մը կը հետեւէին, որչափ ասեն՝ ովարդապետն ասաց՝ ի օրէնքը տիեզերական էր, մարդկութիւնը քստմնելի ճգնաժամեր անցուց։ Եւ այսօր մարդկային գիտակից շըջանին մէջ, դեռ ժողովուրդները կը տանջւին, տաժանքներ կը քաշեն, դիւանագիտութեան խորթ զգացումներու ծընունդ եղաղ ռազմական ահեղ կազմակերպութեան տակ։

Մինչեւ օրս դիւանագիտութիւնը երբէք չէ առաջնորդւած մարդասիրական բարձր ու անշահախնդիր թելադրումներէ, ընդհակառակը քաղաքակիրթ աշխարհի գլխուն վրայ դաւադիր մարմին մ'է, որուն գերագոյն պաշտօնն է սրբազան խարոյկին պէս վառ պահել, ժամանակին բերմամբ ազգերու մէջ առաջ եկած տեղութիւնները ծառայեցնել կարգ մը հացկատակներու շահին ու դաւաճանութիւններ նիւթել ժողովուրդներու անդորրութեան, լուսաւորութեան ու առաջնաշղացութեան դէմ։ Կը նկրտի զանոնք միշտ գետնամած ու գլխիկոր պահել, ու ազգային շահերու պաշտպանութեան կեղծ դիմակին տակ կը թշւառացնէ նոյնիսկ իր արիւնը կրող ժողովուրդը։

Իրողութիւն մ'է՝ թէ ժողովուրդները ինքնաբերաբար կը ձգտին եղբայրութեան։ Միւնոյն հողին վրայ ծնող ու սնող տարբեր ազգաբնակութիւններ այնպէս եղբայրաբար կապրին—երբ ատոնք աշխատելու ընդունակ են—որ բնութեան գրկին մէջ, ուր պայքարը աւելի հողին հետ է, չեն մտածեր մինչեւ իսկ ազգայնական ոսպնութեան վրայ։ Արդարեւ, ժողովուրդները իրենց մէջ մէծ սկզբունք մը ունին, որ իր պարզութեանը մէջ ի վեր կը հանէ անոնց միամիտ, բայց խորին փիլիսոփայութիւնը։ Ամենքնիս ալ ո հողեղէն եղբայրները ենք, ինչպէս տաճիկը մոռնալով երբեմն կրօնական մոլեռնդութիւնը, կըսէ ովթօփրաք գարտաշըիդ։ Ուրեմն ի բնէ ազգայնական խարութիւնը չունի այն սաստկութիւնը, ինչպէս որ կը տեսնենք այսօր բարբարիկ քաղաքակիրթութեան մէջ։ Դիւանագիտութիւնը բնաւ ժողովրդային ոգուն անկեղծ արտայայտութիւնը չէ։ այլ չենք գիտեր, բնախօսական ինչ երեսյմի մը գարշելի մէկ հնարքը, որուն հետ կը լծորդւի պժգալի փառամոլութիւն մը։ Մարդկային արժանապատութիւնը կը պոռնկացնեն պալատներու խորհրդաւոր մժութեան մէջ։

Ուռւսօին ըսածին պէս՝ տխմարները առաջնորդող կըլւան ծերերուն ու իմաստուններուն . . .

Սա հսկայ բանակները, որոնք Դամոկլէսի սուրին պէս կախւած են ժողովուրդներու սրտին վրայ, նիւթական կամ բարոյական ու է օգտակարութիւն չունին երկրին։ Ընդհակառակը, ծոյլ ձրիակերներ են և իրենց զօրանոցներուն մէջ, կը պատրաստւին ոճրագործութեան և ամենագարշելի մոլութեանց ենթակայ կըլւան։ Թիւրք զինւորները կաթիլ մը օգուտ չունենալնէն զատ, ուր որ ուղը գնեն, հոն աւել ու ամայի կընեն, խաղաղ ժողովուրդին ինչքը բռնի կը յափշտակեն և ընտանեկան պատիւը իսկ կաղարտեն։ Բանակը ահեղ ուժ մ'է, իրեն ետև ունի բռնակալը ու դիւանագիտական վոհմակը։ Ուռւսիա օրէ օր կաւելցնէ իր անթիւ բանակներու թիւը, ատով ոչ միայն քաղաքակիրթ աշխարհը ահ ու գողի մէջ կը պահէ, այլ նոյնիսկ չի թողուր, որ իր ժողովուրդը ոտքերը տգիտութեան ու խեղձու

թեան ճախճախուտէն դուրս հանէ:

Եթէ կան ստրկամտութեան մէջ քարացած ժողովուրդներ, կան նաև իրենց վիճակին գիտակիցներ: Ժողովուրդներու մէջ բարոյական-մարդասիրական անդիմադրելի ոյժ մը կը խմորւի, որ հետզիետէ կը հակակուէ բռնակալներու և խարդախ դիւանագիտութեան խորթ ձգտումները:

Կը հաւատանք մարդկութեան երանաւէտ ապագային, կը հաւատանք ոերկրային դրախտին: Պիտի գայ ժամանակ, ուր մարդիկ սուլթաններու, ցարերու, Վիլհելմներու կամ Պիզմարքներու անունները բերան պիտի չառնեն, չարատաւորելու համար այն դարու մեծութիւնը: Պիտի նետեն այդ անունները, նոյն իսկ անցելոյն մէջ ատոնց յիշատակին կանգնւած արձանները փոշիներու տակ, և պիտի խղճան մեր դարուն վրայ, որ իր մեծագոյն խորհողներուն քով, ամենամեծ ոճրագործները պահած է . . .

Ազգայնական կեղծ շահերու պատրւակին տակ, լաւագոյն է ըսել մասնաւորներու շահերուն համար՝ ամեն կողմ կոտորած, հալածանք, թշւառութիւն կը տեսնենք: Կառավարութիւնները անխնայ կերպով թնդանօթի կը բռնեն մարդկային իրաւունք պահանջողները: Դիւանագիտութեան ականջին ջօի ձայն կուգայ տկարին արդար պահանջը: Ե՞րբ տեսնւած է, որ բռնակալները, որոնց պալատները դաւաճանութեան և հակամարդկային յղացումներու որջեր են, սրտի բարձր ներշնչումէ մղւած՝ գնահատեն մարդկային բարձր ինքնաճանաչութիւնը: Անկարելին պահանջել է:

Անշուշտ մենք չենք կրնար համբերել, որ ազնիւ ու վեհանձն իղձերով լի ժողովուրդ մը, ինչպէս հայը, աշխարհի երկու ոճրագործ բռնակալներու կամակից դաւադրութեան զոհ երթայ: Ուուս կառավարութիւնը, ընկերային յառաջադիմութեան այդ սարսափը, ինչպէս կը կր Մարքս, մինչև վերջը կայէնի մը դեր կատարեց Հայկական հարցին մէջ: Մենք Սալզպրիի կամ ֆրանսական երեսփոխաններուն պէս նկատումներ չունինք քրիստոնեաներու ինքնակոչ պաշտպան ցարերու սիրագործութիւնները քողարկելու համար: Պիտենք՝ թէ ցարը միլիօնաւոր զինւորներ ունի, որոնք պատրաստ են իր մէկ ակնարկին վրայ, ամբողջ հայութիւնը արեան մէջ լողացնել: կզգանք՝ թէ աշխարհի մէջ ուժեղները դեռ վայրենիներու դերեր կը կատարեն, բայց մենք կը ճըգնինքն ուրեն ու կը կուինք: Մեր մարդկային իրաւունքները մեր իտէալը կը սրտապնդեն մեզ, որպէսզի չի վահատինք ու անիրաւութեան աշխարհի մէջէն ազատութեան տապարով մեր ուղին բանանքի թթէ մեր պահանջները անարդարութեան, կեղծութեան վրայ հիմնւած լըլային, կը սողայինք զօրեղներու առջեւ: և վար կիշնեինք մարդկային արժանապատւութեան աստիճանէն: Ո՞չ ազատութեան, բարօրութեան թւականի մը ետևէ վաղողաւ կը դտնւի բարոյական անարդարութեան իրաւունքները:

մը վրայ. մենք չենք պաղատիր, այլ կոչում կընենք խղճամիտ քաղաքակրթութեան և կը դիմենք անոնց մարդկային պարտականութեան: Իրաւունք ունիք այդ ստիգմատական պահանջն ընել մեզ շրջապատող լուսամիտ հասարակութենէն:

Որքան ատեն ժողովուրդները իրենց նշանաբան չընտրեն „Ծանիր զքեզ“-ը, այս աշխարհը սարտասութի հովիտ“ մը պիտի մնայ միշտ:

Ազատութեան ձգտող ժողովուրդներուն համար նշանակութիւն չունի բռնակալ-դիւանագիտութեան չարամտութիւնները և անոնց խարդաւանանքները: Եթէ ամեն բան անոնց քմահաճոյքէն կախւած ըլլար, սազատութիւն“ բառը գոյութիւն չէր ունենար:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ՊԱՐՍԿԱ-ՏԱՃԿԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԳԼԽԻՑ

23/5-ին դեկտեմբեր 96 թ.

Անի և առհասարակ Վասպուրականի մէջ կոտորածը դադարել է, բայց ո՞ր տեսակ կոտորածը. սուլթանի կառավարութեան մահառիթ օրին, ջարդ ու արիւնին այժմ տեղի է տւել ժանտատենդը և կամաց-կամաց էլ սպառնում է սովոր: Վանից հասած վերջին լուրերը տեղեկացնում են մեզ, որ Վանում սկսել է ժանտատենդ երեալ, որը օրեկան 30-40 զոհ է տանում, նոյն բանը սկսել է երեալ նաև գաւառներում:

Կառավարութիւնը արդէն վաղուց երկրում եղած ցորենները ամբարել է իր զօրքերի և հրոսակների համար. քիչ ժամանակ էլ անցնի և ահա պիտի սկսի սարսափեցնող սովոր: Պատրաստ ուտելեղէնները կառավարութիւնը հաւաքեց, իսկ դաշտում եղածները մինչև այժմ էլ մնում են անշարժ, շատ տեղերում այրւած են քրդերից, իսկ մացեալները ձեան տակ փտում են, երեկի գարնանը բռւսնելու համար . . . Սահմանագլուխը զօրքերով լցնում է միշտ կառավարութիւնը: Վերջերս իբր թէ կառավարութիւնը ուզում է հայերից ևս ոստիկանութիւն և ժանդարմէրիա կազմել բարեխնամ սուլթան Համիտի կարգադրութեամբ. թէ ի՞նչ է սպասում երկրում եղած հայ ժողովրդին, դեռ անյատ է մեզ համար Շատ-շատերը՝ թէ Վանից և թէ գաւառներից գաղթեցին այս աշնանը երկրից դուրս, մի մասը Պարսկաստան, միւսը Կովկաս: Աղբակ գրեթէ դատարկւել է: Այստեղ եղած աղբակցիներից մօտ 50-60 տուն կրկին վերադառն իրենց տեղերը շենաւերակների վրայ . . . տաճիկ կառավարութեան խորհրդում:

Ամերիկացի միսիօնար մըստըր Հօվարդը և մըստըր Ալենը-վերջինը Վանումն և լինում=ինչ որ նպատակներով բաւական ժամանակ ման եկան այս կողմերը կաղթականութիւն հաստատելու համար: Նրանք աշ-

խատում՝ եին երկրից դուրս հանել հայ ժողովուրդը և արդէն դուրս եկածների հետ միասին տեղափոխել Ամերիկայի ով է իմանում որ անկիւնը, բայց չյաջողեցան իրենց այդ մտքերով ու նպատակներով. մէկը՝ Ալէնը երկիրն անցաւ, իսկ միւսը վերադարձաւ Ամերիկա . . . Ի՞նչպէս են օգնում լուսաւորւած երկիրները... լուսաւորւած մարդիկ . . .

Ճիշտը չգիտենք, բայց լսեցինք մի այսպիսի բան՝ թէ Ամերիկայից նորաւարտ անդամահատների, վերաբոյժ բժիշկների մի հոսանք է սկսել Ասիական Տաճկաստանում զոհւած հայ դիակների վրայ գործնական փորձեր անելու և վերադառնալու կրկին Ամերիկա . . .

Սուլթանը ուրիշ կերպ է օգտում, իսկ Եւրոպ-Ամերիկան այլ կերպ:

Վերջերս քիւրդերը նորից երես են առել և անզէն ժողովրդի վրայ են թափում իրենց կատալութիւնը: Նրանք անպատճելի վայրենութիւններ են անում Աղքակում: Եկողները պատմում են այսպէս, թէ քիւրդերը մի գիւղից միւս գիւղը գնալիս, փոխանակ իրենց ժիաները հեծնելու, վերցնում են 3-4 հայ և կարգով հեծնում են շլինքներին ու այդպէս գնում իրենց տեղերը Լոդանալու ժամանակ մերկացնում են հայ կանանց և երբեմն ել տղամարդոց և պառկեցնում մէջքի վրայ գետին, իրանք ել մերկանում և պառկողի սրտի վրայ նստած լողանում. . .

Ճինգ-վեց հայերի միասին լծում են գութանին և իրենք խարազանը ձեռքերում անդադար ծեծում են, որպէսզի լծւածները չկանգնեն՝ գետինը շուտ հերկւի ծեծում են այնչափ, մինչև որ խեղճներից սկսում է արիւն հոսել և թրջել գետինը . . . Հողը կը փափականայ այդ արիւններից և աւելի հեշտ կը հերկւի . . . և շարունակում են այդպէս, մինչև լծւածները բռնրովին ջարդուափշուր եղած գետին են թաւալում արիւնի մէջ շաղախւած, անզգայ:

Այս տեսակ բարբարոսութիւնները տեսնելով, գեռ շատ աղքակցիներ վերադառնում են իրենց տեղերը Դեռ ամառւանից, Մ. Աւետիսեանի թ00 հոգուց բազեացած խումբը երբ ջարդուեց Աղքակում: Բարդուղիմէոսի վանքի մօտ, դեռ այն ժամանակւանից՝ պատմում են Յանապարհորդները՝ շատ դիակներ անթաղ են մընում դաշտերում, Յանապարհների եզերբներում, ձորակներում՝ այլանդակւած, սրախողխող եղած մնում են: շատ քարեր արիւնով ներկւած՝ սկըն են տալիս հեռւից: Հարցնողին՝ թէ ո՞նչ արիւն են սրանք, քրդերը պատասխանում են: Այսդ արիւնները Փլա (Հայ) կաչաղների արիւնն է, իսկ այն դիակները հայ կաչաղների դիակներ: (Խիւնէ կաչախէ Փլան ա: ընելէկէ կաչախէ Փլան ա):

Յաճիկ կառավարութիւնը խուլ պատրաստում է գարնան համար, թէ ինչո՞ւ գուցէ այդ միաժ ինքը՝

սուլթան-Համիդը գիտէ. իսկ երկրի հայ տարրը սարսափով սպասում է գարնան . . .

ՆԱՄԱԿ ՊՈԼՍԻՑ

20/1 յունար 97 թ.

Պոլիս բնաւ ապահովութիւն չի կայ. դրսի խաղաղ երեոյթը բոլորովին խարուսիկ է: Ո՞չ սուլթանին փորէն դեռ վախը ելած է, ո՞չ ալ հասարակութիւնը ինքզինք վտանգէ զերծ կը կարծէ: Ամեն մարդքալած ատեն՝ պղտիկ աղմուկ մը ըսածին, ամեն բան ձգել փախելու տրամադրութեան մէջ է: Դեսպաններու պահականաւերը կազմ կեցած են Վոստրի մեղկ ջուրերու մէջ. ումանք հեգնօրէն կըսեն՝ թէ երբ անգամ մ'ալ իրարանցում ըլլայ, տէրութեանց նաւերը յօրանջելով շոգեպինդ պիտի փախչին ձանձրացած ըլլալով սուլթանի հաստատակամութենէն: Մահմետական ամրութիւն մէջ մեծ յուղում կայ. ոստիկանութիւնը կը ջանայ խիստ հսկողութիւն ի գործ գընել. . . Ամեն օրւան լուրերու օրակարգին մէջ է սատարածայնութիւնը՝ թէ „թիւրքերը մեծ բան մը պիտի պայթեցնեն, թէ կը պատրաստին նըլտղի վրայ քալել. . . քալել ու քալել. . .“ Բայց խաղաղասէր սուլթանը ամենն ալ կը լոեցնէ, որը պքսորելով, որը մարմարայի ձուկերուն կեր տալով, որը ով գիտէ ի՞նչ ընելով:

Պոլիսը մայրաքաղաքի շենքնորհք չունի. ամեն կողմ ախուվախ, լրութիւն և դաւաճանութիւն: Թիւրք պաշտօնեանները յուսակտուր գիրք մը բռնած են, ձեռքերնին անցածը կը սօթեն թող կուտան: Դեսպաններուն անրագակ նիստերը մւլտուկներ առաջ բերած են մահմետական հասարակութեան մէջ. բայց պատող լուրը՝ թէ գեսպանները տաճիկներուն կացութիւնն ալ նկատի պիտի առնեն, քիչ մը հանգարտեցուցած է կիրքերը, թէ մոլեւանդ խաժամութը ըսւզեր, որ կեավուրները լցամաքներու և ծովերու արիապիտող՝ սաւլթանի գործին խաւնեին: Առով մէկտեղ թիւրք ժողովրդին խաղաղիկ գասը, որ իսկապէս ցանկացող է երկրին անդորրութեան, և գաղանութիւններու դադարման վհատած է Թիւրքից փրկութենէն: Կոյր հաւատքի պղտիկ միսիթարութիւն մը անգամ ըոգեսորեն զինքը երկրին ապագային նկատմամբ, որովհետեւ ամեն տեղ կը տեսնէ գողերու և բախտախնդիրներու ընկերացութիւններ, անխիղն անձնաւորութիւններ, որոնք ուժնակու ըրած ընկերային ու մարդկային ամեն արժանապատեւթիւն, առիթէն օգուտ կը քաղեն և անպատճամն ստորնութիւն ու չարիք կը գործին յայտնի կամ գաղտնի, իրենց պլուխ ունենալով գաթիկ պէս: Եղես:

նագործութեան մեծ պաշտպան մը:

Մէկ խօսքով, երկրին պարկեցած դասը զնտաններու և անծանօթ մռայլ տեղերու մէջ կը փոտի և կը հատնի. մէջտեղը մնացած են այն տեսակ մարդիկ, որոնք եթէ գուեհիկ դասակարգին մէջ մնացած ըլլային, գող, մարդասպան և խաբերայ տիտղոսներով պիտի յորջորդին:

Հայ բանտարկեալները հետզհետէ կարձակւին: Պէտք է մտիկ ընել այդ թշւառներու պատմութիւնը. Տանդէի դժոխքը դրախտ է տաճկական „մէհտէրանէ“ ներու քով: Բանտերուն նկարագրութիւնը լսելով մինակ՝ մարդահոելի երազներու և ջղային հիւանդութեան ենթակայ կը լլայ: Ան, որ ունի մարդկային արժանապատութիւն, տեսնելով այս ամեն անլուր արարքները, թիւրքիոյ պէս պետութիւն մը աշխարհի երեսէն վերնալու համար ո և է միջոց չի խնայեր: Պետութիւն չէ ասիկա, „պաթախանէ“ է, գլխէն մինչև ոտքը սիֆիլիզով վարակւած: Գողութիւն, անառակութիւն, ոճրագործութիւն իրենց ճիւղերով, և զազիր մոլութիւն, ահա այն սիւները, որոնց վրայ կը բարձրանայ քսաներոդ դարու սկիզբը, սուլթան Համիտի բէժիմը: Ափսոն, երկու տարի առաջւան երկրաշարժը գետնի հաւասար ընելու էր Պոլիսը բայց կարծես բնութիւնն ալիր քմահաճոյքի խաղերն ունի մարդկային ողբերգութիւններուն մէջ: 2Է՞ որ արդէն հայ բանաստեղծը ըսաւ՝ „Աշխարհ ալ Աստուծոյ ծաղըն է . . .“

Նոր պատրիարքը կաշխատի, բայց այնքան կը սողայ, այնքան կստորնանայ, որ ազգային ամենէն նւիրական զգացումներուն իսկ չի խնայեր: Արդէն հայ ժողովրդին մէջէն տրտունջի ձայներ կը լսւին, ըսելով՝ ո՛ոչ այդ նւաստացումը ըլլայ՝ ոչ ալ այդ անինեալ փատիշահին շնորհքը»:

Ամեն անգամ, որ պատրիարքը բեմ կը բարձրանայ սուլթանին համար փառաբանութեան, բարեմաղթութիւններու հեղեղի տակ կը խղդէ բազմութիւնը:

Սուլթանի ծննդեան տարեդարձի առթիւ ժողովրդին սա խօքերը կուղդէ՝ „օգոստափառ սուլթանը բանտարկեալները ազատելով՝ բոլոր ազգը շնորհապարտ թողուց ևայլն“: Ամբոխին մէջէն զսպւած մըմունջներու արձագանք մը բարձրացաւ. ոնրբազն, նահատակները շնորհապարտ թողուց . . . Եւ կը յորդորէ վշտահար ժողովրդին, որպէսզի եթէ առաջ մէկ հաւատարիմ էր, հիմա տասնապատէէ այդ հաւատարմութիւնը, որովհետեւ սուլթանը մեծ լեծ բաներ փսկսացեր է երանելի պատրիարքին ականջին. թէ սուլթանը իր գութն ու հովանին առջի պէս ամբողջ հայութեան վրայ պիտի տարածէ, վերջապէս այնպիսի ոսկեզօծ լեզու մը. որմէ մարդ կը փորձւի հետեցնել՝ թէ սուլթանը պիտի ձգէ երլտզը ու Հայաստանի մէջ հայկական թագաւորութիւն պիտի հիմնէ, իր անքաւելի մեղքերը քաւելու համար: Թէ Օրմանեան կը պնդէ՝ թէ հայոց ազա-

տութիւնը այս աշխարհէն չէ . . .

Ծննդեան օրը պատրիարքին անդրանիկ կոնդակը կարդացւեցաւ բոլոր եկեղեցիներուն մէջ: Այդքան ծիծաղելի կոնդակ չէր կարելի լսել բնաղանցական խըլթնութիւն մ'էր, իր ամբողջութեանը մէջ անընդհատ աստւածակոչութիւն մը, որու օրհնութեան շրջառուկները հեռւէն երլտզի վրայ կը թափէին: Այդ կոնդակը որ շատ նկուն սիրտ կրող պատրիարքի մը հոգին ի վեր կը հանէ, Աշխարհանին անգամ չէինք ներեր: Բայց ի՞նչպէս ըսեմ „Զայն հառաջանաց“ մը անցնելով այդ կոնդակին գլուխը նարեկի մէջ ալ կարելի է զետեղել, այնպէս, որ եթէ սուլթանի դևերը չի կրնայ հանել, ապահովապէս թեթև հիւանդները կը բժշկէ:

Հայոց պատրիարքի մը համար անվայել է այդքան նկուննալ, և հայ ազգին համար անպատւութիւն: Բայց կը միսիթարէինք, որովհետեւ ազգը երթէք բաժին չունի այդ գետնաբարշութեան մէջ, ընդհակառակը արհամարանը մը ցոյց կուտայ փաշաներու, կղերամիտներու և պնակակալէզներու այդ վարմունքին դէմ:

Պատրիարքը շրջապատողները բոլորն ալ սուլթանին հին „աղօթասացներն“ ու ոխնկարկուներն են: Գուրգէն մուրկէնի պէս մարդիկ, որոնք գրականութեան այդ ճիւղը խղճամիտ կերպով մշակած են:

Կարծես սուլթան ու պատրիարք դաշինք կնքեր են, որ հայոց պատրիարքը թիւրքիոյ վեհապետին համար օրհնաբանող ու գովաբանող մեքենայ մ'ըլլայ: Ասոր համար է, որ ամեն անգամ, որ առիթը կը ներկայանայ ժողովրդին քարոզ խօսելու, Օրմանեանը ս. կոյս, խելօքիկ հրեշտակները, առաքեալները, ս. հայրերը բոլորը գերեզմաններէն ու իրենց երկնային թաքստոցներէն դուրս կը կանչէ և կը հայցէ, որ անսասան պահեն սուլթան Համիտը իր դահուն վրայ. իսկ ժողովուրդն ալ կը յորդորէ, որ ձանչնայ այդպիսի վեհապի մը յարգը, որուն հայրական գթութիւնը . . . 200000 դիակ փոեց հայ աշխարհին վրայ:

Սուլթանն վերջին ծայր գոյց կուտայ ինքզինք նոր պատրիարքէն: Օրմանեանի օրհնութիւնները, ինչպէս կերեւի, Արմաշի Չարխափանէն եկած ըլլալուն, սուլթանի խանգարւած մտքին վրայ ազգեցութիւն ըրեր են:

Ծննդեան օրը, երբ քահանան կոնդակին մէջ կը խրատէր հայ ժողովուրդը որ համբերէ և յոյսը Աստծոյ վրայ դնէ, յանկարծ մեղմ ձայն մը լսւեցաւ բազմութեան մէջէն, որ կըսէր՝ „տէր հայր, ատանկ Աստուծուն աչքը կուրնայ“:

Այդ ձայնը իր խորին մեղմութեանը մէջ որոտում մ'էր:

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆ

Ըստ երևոյթին մենք նշանաւոր դէպքերի նախընթաց օրերումն ենք գտնուում:

Մի քանի օրից յետոյ „վեց մեծ“ պետութիւնների Պոլսոյ „վեց մեծ“ ներկայացուցիչները կառաջարկեն սուլթանին բարենորոգումների մի նոր ծրագիր, որ մըշակւել է այդ ներկայացուցիչների ընդհանուր համաձայնական պատութեան ծանր պտուղը և համաձայնութիւն կայացնեն այս միջոցների վրայ, որ պէտք է գործ դնեն Սուլթան-Համբէկին խելքի բերելու, եթէ միայն նա համարձակի չընդունել ներկայացրած ծրագիրը, կամ՝ թէ զանազան խաղերով աշխատի չիրագործել նրան:

Թէ ինչ է այդ ծրագիրը, ինչով է տարբերում նախկին ծրագիրներից, ինչ նոր դարման է գտել խորիմաստ դիպլոմատիան „սուլթանին պահպանելով“, հայ ժողովրդի բազմաթիւ և խորը խոցերը բուժելու, դադեռ յայտնի չէ ոչ ոքի: Վեց դեսպանները անսովոր լուռթիւն են պահպանում և ոչինչ չեն յայտնում մինչև իսկ միւս պետութիւնների ներկայացուցիչներին: Դեսպանական խորհրդակցութիւնները այս անգամ տեղի են ունեցել առանց թարգմանների, դռները փակ, մինչև իսկ պատուհանների փեղկերը ծածկած:

Ի զուր է սուլթանը կողմնակի հնարներ մտածում այդ գաղտնիքների մէջ թափանցելու, ի զուր են ծըպտեալ լըտեսները դեսպանատների շուրջը վխտում, ի զուր են նրանք դեսպանների խորհրդատեղի փակ փեղկերը դիտում . . . ամեն ինչ թաղւած է առայժմ խորհրդաւոր լուռթեան մէջ: Եթէ հաւատանք „Սէմաֆօրի“ Պոլսոյ թղթակցին, սուլթանի մի քանի մերձաւոր բարեկամները նրա ալեկոծւած հոգին խաղաղացնելու նպատակաւ վճռած են եղել նոյն իսկ յափշտակել դեսպաններից մէկին, նրանից գաղտնիքները կորզելու համար: Այս տեսակ օրեր սուլթանը վաղուց չի տեսել, ընդհանրութեան կողմից այսպիսի ձաւեր նա վաղուց չի լսել: Նրա երեկուայ խնկարկուները, եւրոպական հասարակական կարծիքի դիմաց նրա հզօր պաշտպանները, ո՞իդարօ՞-ի, ո՞ան՞-ի նման սոլացով լրագիրները այսօր փրփուրը բերանին են շանթեր արձակում սուլթանի դէմ: Դիպլոմատիայի հետ ձեռք ձեռքի տւած և քաղաքակիրթ հասարակութեան աշքից անօրինակ բարբարութիւնները ամենայն խնամքով ծածկողները այսօր կատաղի արշաւանք են սկսել դիպլոմատիայի դէմ, նրա անխիղ ընթացքը արատ են համարում մարդկութեան համար և տատանում՝ բարոյական սընկանական կառուցութիւնները՝ բարոյական սընկանական կառուցութիւնները: Սուլթանին դիպլոմատիան առաջարկութիւնները ընդհանուր մերժութեան վայրէ բարձրացնում է իր թաթը և հրաւիրում իր սիրելիին՝ շատ հեռու չգնալու իր չափը ճանաչել:

ցարի բերանից:

Ի հարկ է, ոչ իւրաքանչիւր ըովէ կաշառւելու պատրաստ հրապարակախօսները, ոչ սողուն ձառախօսները և ոչ օձի լեզու բանեցնող դիպլոմատներն չեն կարող մեր դրութեան բարոյական պատճառները լինել. բայց այս բոլորը իրերի փոփոխման արտայայտութիւն է և պարզ նշան, որ ուսմբի որոտը լսած դիպլոմատները և փինանսիստները հանգստութիւն չեն գտնում:

Սակայն ի՞նչ կարող է մեզ տալ սեւրոպական համաձայնութիւնը, որն այդպէս սրտատրոփի սպասում է, որը միակ միջոցն է համարւում արեւելեան կնծոռոտ հարցին բաւարար լուծում տալու և որն այսօր իրականացած է երևում:

Եթէ ծշմարտութիւն է 6 պետութիւնների, — չմոռանանք՝ իրար թշնամի պետութիւնների — կայացած համաձայնութիւնը, դա միայն պարզ կերպով մեզ գուշակել է տալիս, որ բարենորոգումների նոր ծրագիրը ոչ մի իրական փոփոխութիւն, ոչ մի արմատական դարման իր մէջ չէ պարունակում. այլապէս դրանից անպատճառ կը տուժէր այս կամ այն պետութիւնը, ուրեմն և համաձայնութիւն էլ չէր կայանալ:

Մի կողմը թողնելով այս հանգամանքը և ենթադրելով, որ խոշոր փոփոխութիւն է ծրագրւած, հարցնում ենք. տեղական է արդեօք այս համաձայնութիւնը, կրիզիսի բարեկամ-շների նման պետութիւնները չե՞ն գզգելու իրար, հենց որ մի ոսկոր ասպարէզ նետւի: Դեռ նոր է Ռուսաստանը սկսել քիչ խիստ լեզու բանեցնել, արդէն Եւրոպան նոր հնարքներ է մտածում՝ նրա ազգեցութիւնը Բօսֆօրի ափում կոտրելու. դեռ նոր է Փրանսիական մամուլի ազգեցիկ մասը համարձակ ձայնով ծշմարտութիւնները մերկացնում, փրանսիական դիպլոմատիան քիչ բարձր խօսում, արդէն նրա „դաշնակից“ ուսւական մամուլը բարձրացնում է իր թաթը և հրաւիրում իր սիրելիին՝ շատ հեռու չգնալու իր չափը ճանաչել:

Եւրոպական համերաշխութիւնը չի կարող յարատել յարատել յարատել է նա, յարատել է և սուլթանի դրութիւնը, յարատել են մեր տանջանքները, յարատել է ուրիմն և յեղափոխութիւնը, որը իւրաքանչիւր ըովէ կարող է խախտել ընդհանրութեան աչքը շատ ամերաշխութիւնը կոչւած սֆինքսը: Մեր յոյսը այն տեսակ համերաշխութեան վրայ չէ, որ ձգտում է համերաշխ լինել և սուլթանի հետ. մեզ այս տեսակ եւրոպական համերաշխութեան անհամերաշխ աշխատանք այլ կարելի է: սուր անհամերաշխութիւն:

1877թ. եւրոպական պետութիւնների ընդհանուր համաձայնութեամբ որոշ պահպաներ դրւեցան սուլթանին Բալկանի վերաբերմամբ: Այդ պահպանը մերժութիւններին: Համերաշխ Եւրոպան յետ նահանջեց ամօթով և անզօր դժուեցաւ իր սպառնալիքները գործադրելու:

